

Києво-Могилянської колегії, а також неодноразово робив пожертви на її розвиток. Інтенсивніше почали розвиватися малярство, іконописання, золотарство. Гетьман неодноразово виступав меценатом храмів і монастирів. За своє життя побудував чудовий храм у Сорочинцях, який став культурним шедевром тих часів. Опікувався розвитком писемності, цікавився художньою літературою, а також завжди читав газети на французькій мові, що говорить про високий інтелект та обізнаність гетьмана.

Література

1. Булгаков М. История Киевской Академии. // М. Булгаков. - СПб., 1843. - 219 с.
2. Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII в. // Д. Вишневский // Труды Киевской Духовной Академии. —1903.—Т.8. - С.46–54.
3. Вишневский Д. Общее направление образования в Киевской Академии в первой половине XVIII в. // Д. Вишневский // Киевская старина.—1904.—Т.7. - С. 126–133.
4. Герасименко Н. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734) / Н. Герасименко // УДЖ. – 1992. – №3. – С.92–102.
5. Герасименко Н. До історії Київської академії в гетьманство Д. Апостола. / Н. Герасименко.// Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 544–547.
6. Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: матеріали наукових читань. – Полтава: АСМ, 2005. – 142 с.
7. Д.В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Д.В. // Киевская старина, 1899. - Т.3. - С.438 – 447.
8. Крупицький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. /Б. Крупицький // - К.: Україна, 2004. – 286 с.
9. Крупицький Б. Культурне життя України за гетьмана Данила Апостола / Б. Крупицький. – Кіль, 1948. – 95 с.

Дмитро Філімонов (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей

Новосергіївська фортеця: маловідома пам'ятка Присамар'я кінця XVII – початку XVIII століть

Останнім часом все більшої уваги істориків та археологів привертають до себе російські фортифікаційні споруди, збудовані на території Вольностей Війська Запорозького низового впродовж кінця XVII – XVIII ст. Стає зрозумілим, що без всебічного дослідження цього виду пам'яток, у тому числі й за допомогою археології, неможливо у повному обсязі реконструювати історичні події, що відбувалися на теренах сучасної Південної України у зазначений період, а також – скласти повне уявлення про матеріальну культуру різних груп населення, які мешкали на запорозьких землях. Особливий інтерес викликають фортеці раннього етапу (кнець XVII – початок XVIII ст.) російського фортифікаційного будівництва на Запорозжі: Новобогородицька (Богородицька), Новосергіївська (Сергіївська) та

Кам'яний Затон. З двох перших фортець, що знаходилися у Присамар'ї, на сьогодні найбільш вивченою є Новобородицька (сучасне сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) [3; 5; 18]. Натомість сусідня, менша за розмірами, Новосергіївська фортеця, розташована вище за течією р. Самара, й досі залишається як в історичному, так і в археологічному плані, малодослідженою, і взагалі, майже невідомою пам'яткою періоду існування запорозького козацтва. У даній статті робиться спроба за допомогою відомих на цей час писемних, картографічних та археологічних джерел, а також історичних розвідок, викласти історію Новосергіївської фортеці та подати інформацію про подальшу долю та сучасний стан залишків укріплень цієї фортифікаційної споруди.

Виникнення Новосергіївської фортеці пов'язано з військово-політичними подіями останньої чверті XVII ст. Після невдалого першого Кримського походу 1687 року об'єднаних російсько-гетьманських військ у наступному 1688 році неподалік від гирла р. Самара на її правому березі будується велика Новобородицька фортеця [18, с. 56 – 59]. Спорудження фортифікаційної споруди в Нижньому Присамар'ї обумовлювалося необхідністю для Московської держави мати на території Запорожжя базу, в якій повинні були зберігатися військові та продовольчі припаси, потрібні для подальшого наступу на Крим [23, с. 111 – 112].

У другий половині березня 1689 р. розпочався новий похід на Крим російських і гетьманських військ під керівництвом князя Василя Васильовича Голіцина та гетьмана Івана Степановича Мазепи. 20 квітня на р. Самара війська з'єдналися і утворили об'єднану 150-тисячну армію. За чотири дні російські та гетьманські полки переправилися через Самару і попрямували через спекотні та маловодні Причорноморські степи до Перекопської фортеці [10, с. 356]. В той же час, для запобігання можливих татарських нападів на прикордонні землі Московської держави та Гетьманщину, коменданту гарнізону Новобородицької фортеці боярину і воеводі Івану Федоровичу Волинському наказувалося на чолі невеликого війська, що нараховувало близько 2500 осіб [23, с. 147-148], здійснити виправу до «Самарских вершин». Повідомлення про загальний перебіг цього походу міститься у відписці І. Ф. Волинського до великих государів Івана та Петра Олексійовичів від 23 травня 1689 р. Згідно з цим документом, за рішенням, прийнятим В. В. Голіциним та І. С. Мазепою на військовій раді, котра відбулася 24 квітня у таборі на р. Самара, військо воеводи повинно було взяти під тимчасовий контроль ділянку Муравського шляху, що пролягала територією Верхнього Присамар'я «для обереження ваших вел. Государей українних и малороссийских городов от приходу неприятельских воинских людей» [23, с. 147]. 5 травня російські ратники вийшли з Новобородицької фортеці. Тимчасовим командиром гарнізону фортеці на період відсутності І. Ф. Волинського було призначено стольника і воеводу Василя Петровича Вердеревського. Далі в зазначеному документі І. Ф. Волинський повідомляв, що він зі своїми людьми «маия в 23 день

дошов до речки Быка, где Мурамской шлях, и от того места посылаю разбещиков вниз по Самаре до Новобогородицкого города, а вверх до реки Торца и до Тору.» [23, с. 147].

Крім запобігання можливим татарським нападам на південно-західні кордони Московської держави і Гетьманщину, похід І. Ф. Волинського до «Самарских вершин» мав ще й величезне розвідувальне значення. Вперше російські воєводи отримали можливість особисто оглянути в Присамар'ї містя, зручні для спорудження нових фортець.

Простоявши на Муравському шляху ще деякий час і не дочекавшись приходу ворога, царське військо на чолі з І. Ф. Волинським вирушило у зворотньому напрямку – до Новобогородицької фортеці. Вже 15 червня 1689 р. за наказом головнокомандуючого В. В. Голіцина військо воєводи стояло табором на правому березі р. Самара біля броду Вільного (Вільнянського). Тут, вище за течією р. Самара від вказаного броду, в урочищі Сорок Байраків (Сорокові Байраки, Сорокова Балка, Сорокові Балки, Сорокові) [1, с. 319, 506] І. Ф. Волинський разом з дяком Макаром Артемовичем Полянським [14, с. 18] обрали місце для спорудження нової фортеці [23, с. 150]. Того ж 15 червня генерал Патрік Гордон у своєму щоденнику зробив наступний запис: «Боярин Иван Федорович Волинський прибув сюди і для своєї армії облаштував біля Вільного Броду вільне укріплене місце, де буде побудовано форт, для будівництва якого він нарешті одержав інженера.» [7, с. 15]. Наданий у розпорядження І. Ф. Волинського інженер-фортифікатор був ніхто інший як полковник Вільгельм фон Зален (Вілім Фанзалін, Вазаль), німець за походженням, той самий, який на рік раніше разом з полковником Юрієм Степановичем Ліманом спроектував Новобогородицьку фортецю [14, с. 19].

Нова російська фортеця у Середньому Присамар'ї повинна була здійснювати контроль над бродом Вільним. Крім того, це укріплення мало стати черговим плацдармом для подальшого російського просування вглиб території Присамар'я, адже відомо, що фортеці з царськими гарнізонами планувалося спорудити вздовж течії р. Самара аж до місця впадіння в останню її лівої притоки р. Бик [16, с. 34].

Будівництво фортифікаційної споруди в урочищі Сорок Байраків відбувалося у період з 20 червня по 18 липня 1689 року [23, с. 150 – 151]. Про хід будівельних робіт І. Ф. Волинський постійно письмово сповіщав В.В. Голіцина. Так, наприклад, в одному з листів воєводи до князя повідомлялося, що «июня в 20 числе и июля по 1-е число того нового города ров выкопан и стен и выводов сделано третья доля» [23, с. 150].

На жаль, досі не виявлено жодного плану Новосергіївської фортеці, датованого кінцем XVII – початком XVIII ст. Уявлення про вигляд укріплень і внутрішню забудову фортеці надає інформація, що міститься у так званому «городовому розписі», введеному до наукового обігу ще Д.І.Яворницьким [23, с. 152 – 154]. Отже, згідно з цим документом,

Новосергіївська фортеця являла собою дерево-земляне укріплення

бастіонного типу. В плані фортеця мала форму у вигляді чотирикутника. Саме така геометрична форма фортеці показана на «Плянї руїн Новосергіївської фортеці», складеному у 1932 р. (Рис. 1), який зберігається

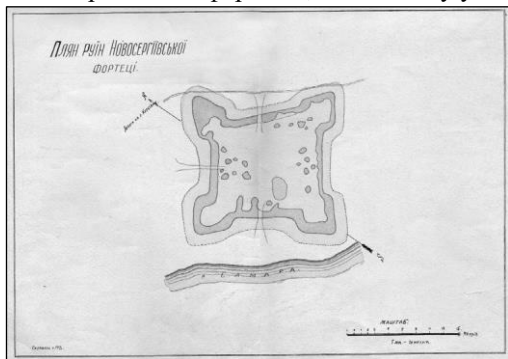

Рис. 1. «Плян руїн Новосергіївської фортеці» (1932 р.)

у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького [8]. Укріплення фортеці складалися із земляних стін (валів) та чотирьох бастіонів «выводов», розташованих по кутах споруди та зорієнтованих за сторонами світу. Зовнішні та внутрішні боки стін та бастіонів було обкладено дереном. На стінах і бастіонах влаштовано 50 «раскатов» – майданчиків для гармат. Усього довжина стін фортеці разом з бастіонами дорівнювала 376 сажнів без 12 вершків (811,63 м), висота стін у підшві становила 8 сажнів (17,28 м), до щита – 2 сажня (4,32 м), висота щита ззовні – 0,5 сажня (1,08 м), всередині – 1 сажень (2,16 м). Перед стінами фортеці на відстані 2 сажня (4,32 м) було викопано рів завширшки 5 сажнів (10,8 м) і завглибшки 3 сажня (6,48 м). Для проїзду в стінах влаштували дві двостворчасті брами. Ширина кожної брами становила 2 сажня без 12 вершків (3,79 м). Перша брама, що знаходилися «от московской стороны к городам и к полям», отримали назву «Московська». Друга брама виходила до р. Самара, через що, відповідно, звалася «Самарська» [23, с. 152 – 153].

У середині фортеці збудували приказну хату, воеводський двір, казенний погріб із дубу та 3 комори, розмірами по 12 сажнів (25,92 м) кожна, для зберігання продовольчих та військових припасів. Для вояків гарнізону побудували 50 хат. Розміри кожної хати становили 3 сажня (6,48 м), вони були «покрыты дранью и вымощены» [23, с. 153 – 154].

З зовнішнього боку фортеці «для поселения жителей, которые учнут приходить» розташовувався посад [23, с. 152]. З трьох боків посад було обведено земляним окопом, що являв собою рів завширшки і завглибшки в 1 сажень з аршином (2,87 м) та невисокий земляний вал зі встановленими на ньому дерев'яними рогатками. Загалом довжина земляного окопу, призначеного для захисту посаду, становила 600 сажнів (1296 м). Крім того, оборонні властивості окопу посилювалися за допомогою двох караульних дерев'яних веж з «верхним боем». В обох вежах також було влаштовано в'їзні брами. Перша вежа розташовувалася в тій частині окопу, що була звернута у напрямку до Новобогородицької фортеці, друга вежа знаходилася напроти Московської брами. З боку, звернутого до р. Самара,

окопу не було. Тут фортеця мала природний захист у вигляді крутого схилу берега, верхню частину якого додатково укріпили дерев'яними «надолбами» – частоколом [23, с. 154].

По завершенню будівництва було визначено «а новому городу имя дать Новой Сергиевской» [23, с. 155]. Вважається, що фортеця отримала свою назву на честь преподобного чудотворця Сергія Валаамського, день шанування пам'яті якого святкується за церковним православним календарем 28 червня за ст.ст. Імовірно, саме в цей день і відбулося освячення новозакладеної фортифікаційної споруди на р. Самара. Тому в джерелах та історіографії ця фортеця також часто іменується і «Сергіївська» [7, с. 433; 16, с. 34] або «Сергіїв городок» [5, с. 380]. Існувала у нового російського укріплення в Присамар'ї й ще одна назва, зафіксована в архівних документах, а саме «Вільне» або «Вільний городок» [6, с. 380; 21, с. 63; 23, с. 321]. Доволі широке вживання даної альтернативної назви Новосергіївської фортеці в писемних джерелах пояснюється тим, що як вже було сказано вище, основне призначення фортеці полягало у здійсненні контролю над бродом Вільним через р. Самара. Назву останнього і було перенесено на фортецю, що виникла поблизу вказаного броду.

Гарнізон Новосергіївської фортеці мав складатися з 500 вояків «пешего строя» [23, с. 149]. Але по закінченню будівельних робіт і після відходу головних сил війська І. Ф. Волинського з урочища Сорок Байраків, у новозбудованій фортеці під командуванням стряпчого Севастьяна (Сави Кіпріяновича) Анненкова [14, с. 19] залишили лише 300 солдат піхоти з гарматами та різними військовими і продовольчими припасами. Ще 200 вояків, потрібні для захисту укріплення, мали прибути з Новобогородицької фортеці дещо пізніше: після того, як туди прийде стрілецький полк воєводи Опанаса Олексійовича Чубарова [23, с. 152]. Фортечний посад заселили в основному переселенці з території Лівобережної України (Гетьманщини). Імовірно, що на відміну від посадського населення сусідньої Новобогородицької фортеці, яке поділялося на козаків і міщан [23, с. 115], жителі посаду Новосергіївської фортеці чоловічої статі, здатні тримати зброю, несли козацьку службу, і у випадку нападу ворога повинні були разом з солдатами гарнізону боронити фортецю.

Доля першого гарнізону і новоприбулих поселенців посаду Новосергіївської фортеці склалася трагічно. Вже на початку квітня наступного 1690 р. Присамар'єм поширилася чума, епідемія якої тривала все літо. Спочатку чума спалахнула у Новобогородицькій фортеці, де померло багато мешканців посаду і вояків гарнізону разом з комендантом – воєводою О. І. Ржевським [21, с. 76]. Невдовзі хворобу було занесено і до Новосергіївської фортеці, населення посаду і гарнізон якої вимерли повністю [6, с. 308]. Від р. Самара чума перекинулася й на інші терени Запорозжя. Постраждала від чуми і сама Запорозька (Чортмищська) Січ [21, с. 76]. По закінченню епідемії протягом 1691 р. до Новосергіївської фортеці було вдруге введено російський гарнізон і заселено новими жителями посад.

Таким чином, Новосергіївська фортеця разом зі спорудженою на рік раніше Новобогородицькою стала вже другим російським форпостом на р. Самара. Поява ще однієї фортеці з царською залогою в самому «серці» Присамар'я, що являло собою найбільш заселений та господарськи освоєний регіон володінь Війська Запорозького низового, не могла не викликати нової хвилі обурення січовиків. Вже у наступному 1692 році частина Війська Запорозького підтримала повстання, очолюване Петром Івановичем Іваненком (Петриком), проти російського панування в Гетьманщині й володарювання гетьмана І. С. Мазепи. Однією з основних причин активної участі запорожців у виступі П. І. Іваненка було спорудження росіянами фортець на території Присамар'я [18, с. 196].

Рис. 2. Фрагмент Спеціальної карти Російського Генерального штабу. (друга половина XIX – початок XX ст.)

Наприкінці травня 1692 р. П. І. Іваненко уклав союзницький договір з кримським ханом Селім-Гіреєм I і заручився підтримкою татарського війська. Російський воєвода Костянтин Малєєв сповіщав з містечка Орел (Оріль) до Москви про укладання договорів між П. І. Іваненком, татарами і запорожцями та повідомляв, що «в договорах положено, чтоб им однолично итить под Самарь и под Вольное и под Орел, которые города засожены государевыми людми и под города, которые сидят по Ворсклу и по Орели, а пришед де кинут прелестные листы и где московские люди, чтоб московских людей выдали, арандарей и знатных людей всех побить, а потом чтоб всех под меч подклонить» [23, с. 321]. У липні 1692 р. П. І. Іваненко розпочав збройну боротьбу проти російських і гетьманських військ. У ніч на 31 липня запорожці разом з союзниками-татарами здійснили напад на посад Новобогородицької фортеці [5, с. 111].

Щодо дій військ П. І. Іваненка проти Новосергіївської фортеці, то припускається, що наприкінці липня 1692 р. міг відбутися штурм укріплень посаду фортеці запорозько-татарськими загонами. Начебто, як і під час нападу на сусідню Новобогородицьку фортецю, в Новосергіївській було випалено посад та пошкоджено укріплення [15, с. 463]. Причому повстанці не намагалися оволодіти жодною з двох фортець так як здійснили виправу до самарських містечок «не для взяття тех городов, но для скоту, потому что мало что стало есть» [23, с. 272]. Також існує думка, що загоны П. І. Іваненка взагалі оминули фортецю, розташовану в урочищі Сорок Байраків, і вона залишилася неушкодженою. Треба сказати, що жодна із двох наведених версій не підкріплюється надійною інформацією писемних

джерел, і вони залишаються суто гіпотетичними припущеннями можливого

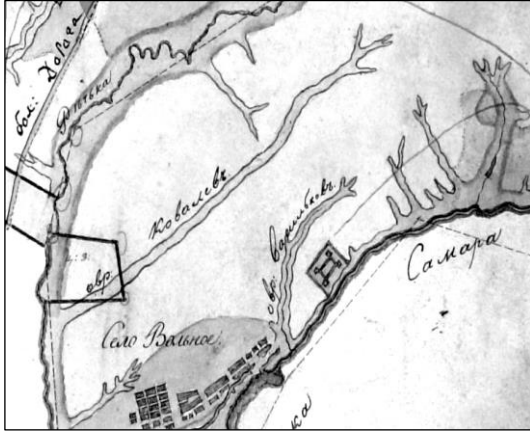

Рис. 3. Фрагмент плану генерального межування Новомосковського повіту.
(перша половина XIX ст.)

розвитку подій. Отже, питання стосовно долі Новосергіївської фортеці, її гарнізону та населення посаду під час повстання П. І. Іваненка на сьогодні залишається відкритим. У наступні роки невдоволення запорожців існуванням російських фортець у Присамар'ї тільки посилювалося. Час від часу терпіння козаків уривалося, і вони погрожували силою зброї знищити царські фортеці. Зокрема, наприкінці червня 1704 р. запорожці в кількості 3000 чоловік з

артилерією і клейнодами вийшли з Січі, переправилися під Кодаком через р. Дніпро і рушили до річок Самари та Орелі. Там січовики планували розорити селітрові майдани, захопити худобу у жителів Новобогородицької фортеці, а також зруйнувати Новосергіївську фортецю. Але на цей раз кошовому отаману та старшині вдалося погамувати запорожців і переконати їх поки що залишити без виконання свої наміри [21, с. 254].

У травні 1707 р. запорожці в чолобитній до царя Петра Олексійовича скаржилися на те, що немало лиха Запорозькому Війську завдавали жителі Новобогородицької і Новосергіївської фортець. Останні, з дозволу свого воєводи і сотника, у великій кількості нападали на запорозькі угіддя на р. Самара, руйнували там пасіки, козаків і севрюків били та взагалі не давали займатися низовикам в Присамар'ї звичними для них промислами [21, с. 277]. На нашу думку факт наявності конфлікту за присамарські землі між жителями посадів Новобогородицької (містечко Самара або Стара Самара) та Новосергіївської фортеці (містечко Вільне), яких підтримували російські гарнізони зазначених фортець з одного боку, і запорожцями, які мешкали або перебували на сезонних промислах в Присамар'ї - з іншого, спростовує популярну серед багатьох вітчизняних дослідників думку, що нібито у перше десятиріччя XVIII ст. посад Новосергіївської фортеці було заселено переважно одруженими запорозькими козаками [15, с. 464].

У грудні 1708 р. в Російській державі було проведено територіально-адміністративну реформу, в результаті якої утворювалося декілька губерній, в тому числі й Київська. До останньої, разом з фортецями Новобогородицькою та Кам'яний Затон, було приписано і Новосергіївську фортецю [7, с. 433]. Припинення існування Новосергіївської фортеці

пов'язане з подіями російсько-турецької війни 1710 – 1711 рр. Наприкінці січня 1711 р. татарське військо на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II виступило у похід на лівий берег Дніпра. До кримського війська, яке налічувало близько 40000 вояків, приєднався і загін запорожців, котрий склався з 2000 вершників і кількох сот піхотинців [15, с. 464]. Ханське військо, розоривши багато містечок Слобожанщини, на початку березня повернуло у зворотному напрямі до р. Самара [21, с. 368].

У той же час, у середині лютого, інша частина татарського війська разом з запорожцями взяла в облогу Новосергіївську фортецю. «Малороссийские жители» посаду здалися без бою і видали нападникам російський гарнізон фортеці [21, с. 368]. Натомість сусідня

Новобогородицька фортеця, яка завдяки своїм фортифікаційним властивостям, кількісному і якісному складу озброєння та чисельності гарнізону була значно потужнішою за Новосергіївську, вчинила відчайдушний спротив і відбила напад татарсько-запорозьких загонів, котрий відбувся на початку березня 1711 року [15, с. 465]. Після цього основні татарські сили, які під час походу на Слобожанщину за браком достатньої кількості корму втратили багато коней, залишили Присамар'я і відійшли для перепочинку у кримські володіння. Хан сподівався повернутися на Лівобережжя і відновити бойові дії проти царських військ уже в найближчий час – як тільки в полі з'явиться трава [21, с. 369]. А поки в Новосергіївській фортеці було залишено невеликий загін татар і запорожців. Всього оборонний гарнізон фортеці разом з новосергіївськими козаками налічував 500 осіб [21, с. 369]. Крім того, з метою забезпечення Новосергіївської фортеці від нападу з боку гарнізону Новобогородицької фортеці, в одному з урочищ між двома фортифікаційними спорудами розташувалася табором загін козаків і татар чисельністю близько 1000 осіб на чолі з отаманами Нестулієм та Плякою (Флякою) [15, с. 466].

Новосергіївські жителі добре розуміли, що російське командування жодним чином не змириться з втратою одного з двох своїх форпостів на р. Самара, й прихід царських військ під стіни фортеці – це лише справа часу. Тому новосергіївці намагалися залишити свою фортецю і перебратися у більш безпечні місця, але татари і запорожці перешкоджали їм в цьому і

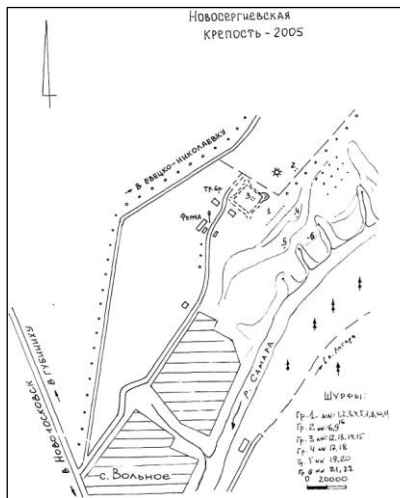

Рис. 4. Схема розташування розвідувальних шурфів на залишках Новосергіївської фортеці та на прилеглої території під час розвідки 2005 р. (за І. Ф. Ковальовою)

забороняли виїжджати з Новосергіївська [21, с. 369]. Жителі фортеці у березні 1711 р. навіть відрядили депутацію до хана з проханням дозволити переселитися їм до кримських володінь [15, с. 468]. Але ханського дозволу вони так і не отримали: вочевидь татари сподівалися надовго закріпити за собою Новосергіївську фортецю – важливий для них стратегічний пункт у справі оволодіння територією всієї Лівобережної України.

У свою чергу, російське командування було дуже занепокоєне втратою Новосергіївської фортеці та виникненням у Присамар'ї ворожого плацдарму для подальшого наступу на Гетьманщину і Слобожанщину: «А что Хан Крымский и воры Запорожцы склонили к измене вора Пляку и с Новосергиевскими жителями, и собрали в тот город таких же изменников многое число и оный город утвердя охраняли, склоняя и прельщая к измене по Украине наш народ, а паче держали для свободного и себе на Украину прихода, от чего не только наши слободские полки, но и Гетманские не без страха были...» [20, с. 13]. Цікаво, що у наведеному фрагменті тексту листа, що міститься у праці архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського), очільником новосергіївських козаків названо вже згаданого вище отамана Пляку. Січовиками, залишеними для захисту Новосергіївської фортеці, командував полковник Нестулій [19].

Спочатку до Новосергіївської фортеці було направлено загін козаків Полтавського полку, але новосергіївські козаки разом з запорожцями і татарами відбили цей напад [9, с. 22]. Тоді було вирішено здобувати фортецю силами нашвидкуруч створеного корпусу, що складався з підрозділів російської регулярної армії, слобідських і лівобережних козаків під загальним командуванням генерал-майора графа Федора Володимировича Шидловського. В. В. Звєгінцов наводить перелік частин, що брали участь в атакуванні Новосергіївської фортеці: піхотний полк полковника Григорія Івановича Анненкова, Воронежський драгунський полк, козаки Охтирського, Харківського, Сумського, Чугуївського та Ізюмського слобідських полків, лівобережні козаки гетьманського регіменту [11, с. 127]. Загальна кількість війська Ф. В. Шидловського становила 3756 осіб, з яких слобідських козаків нараховувалося 1267 осіб [15, с. 466].

Після дводенного штурму, що відбувався протягом 11 – 12 квітня 1711 р., Новосергіївську фортецю було взято царськими військами. При цьому з боку останніх було вбито 14 солдатів і драгунів та 8 козаків; поранено 4 офіцери, 35 солдат і драгунів, 29 козаків і 1 козачий сотник. У той же час, у полон було взято 700 козаків-захисників фортеці (з яких 46 осіб були запорожцями) та 3220 жінок і дітей. Кількість загиблих запорожців, татар і новосергіївських козаків залишається невідомою. Здобиччю переможців стали 1 гармата, 1305 піщалей, 3 прапори і 1 литавра [15, с. 467]. За участь в облозі та штурмі фортеці козаки слобідських полків отримали по 1 карбованцю, а старшині пожалували по парі соболів та по відрізу коштовної тканини [9, с. 24]. Захоплених у полон жителів Новосергіївської фортеці за їх зраду цареві, за те, що вони віддали своє місто неприятелеві, видали російський гарнізон і чинили спротив військам Ф. В. Шидловського, переможці покарали наступним

чином: за жеребкуванням було страчено кожного десятого захисника фортеці. Решту новосергіївських козаків разом з їх родинами відправили у заслання до Сибіру [15, с. 468; 21, с. 369].

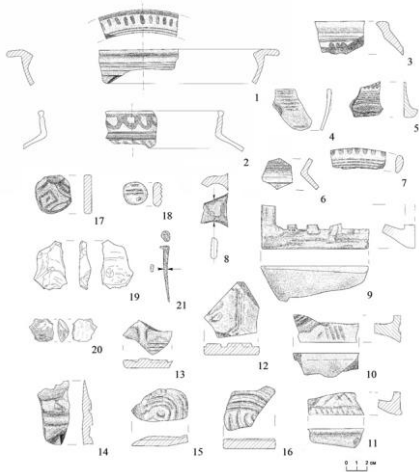

Рис. 5. Підйомний матеріал кінця XVII – XVIII ст. з території залишків Новосергіївської фортеці та на прилеглий території під час розвідки 2005 р.

Подробиці облоги і штурму Новосергіївської фортеці, як переможного епізоду взагалі невдалої для царя Петра I кампанії 1711 р., стали добре відомі жителям російської столиці. Відбулося це завдяки тому, що 11 травня того ж 1711 р. в Санкт-Петербурзі типографією Михайла Петровича Абрамова було надруковано перший столичний номер газети «Ведомости» (до того часу з 1702 р. газета виходила у Москві). Єдиним повідомленням, опублікованим у першому петербурзькому випуску цієї газети, стала «Реляция о взятии крепости Новосергиевской» [13, с. 93].

На цьому і завершується історія існування Новосергіївської фортеці. Укріплення фортеці, що під час штурму зазнали значної руйнації, вже ніколи не відбудовувалися. Факт припинення існування Новосергіївської фортеці саме у квітні 1711 р. підтверджується і

тим, що вона відсутня в переліку російських фортець, які за умовами Прутського мирного договору 1711 р. і Константинопольського трактату 1712 р. мали бути зруйновані або передані турецькій стороні [17, с. 714 – 717, 826 – 828]. Після 1711 р. фортеця жодного разу не згадується у писемних джерелах як існуюче укріплення. Тому твердження, що Новосергіївську (Сергіївську) фортецю нібито було поновлено в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. [16, с. 44] є таким, що не відповідає історичній дійсності. У період існування Нової Січі (1734 – 1775 рр.) місцевість, в якій розташовувалася фортеця, була зайнята запорозькими зимівниками. Наприклад, згідно з описом 1756 р., у урочищі Сорок Байраків та на прилеглий території по обидва боки р. Самара налічувалося 18 козацьких поселень [1, с. 267 – 274]. Не виключено, що один з цих зимівників міг знаходитися у середині решток укріплень старої фортеці.

Залишки Новосергіївської фортеці були виявлені ще наприкінці XIX ст. Д. І. Яворницьким. Знаходилися вони поблизу сучасного с. Вільне Вільненської сільської ради Новомосковського району Дніпропетровської області. У своїй першій монографії «Запорозьке в остатках старини и преданиях народа» історик подає відомості про місце розташування фортеці, яку він називає «крепость Вольное, или Сергиев городок» й дуже

стисло описує вигляд її укріплень: «Остатки этого городка, как кажется, уцелели в виде земляной крепости, находящейся за селом Корбовкой, смежным с Вольным, на правом берегу реки Самары, в виде обыкновенного редута с выступом для фланкирования рвов...» [22, с. 102]. Повідомлення Д. І. Яворницького щодо місця розташування фортеці підтверджується і картографічними матеріалами XIX ст. Так, на Спеціальній карті Російського Генерального штабу (лист 13, ряд XXVI) на північній околиці сучасного с. Вільне позначено поселення під подвійним найменуванням: «Свободное» або «Корбе» (Рис. 2). Немає жодних сумнівів, що це саме той населений пункт, який у Д. І. Яворницького названо «Корбовкой». Останній являє собою ніщо інше, як північно-східну частину сучасного с. Вільне. Далі за картою у північному напрямі від с. Корбе показано чотирикутне земляне укріплення під назвою «Городок». Це і є залишки Новосергіївської фортеці. На цій самій карті дуже добре видно і вал земляного окопу, спорудженого з трьох боків від фортеці для захисту її посаду. Таким чином, зображення на розглянутій карті повністю співпадає з описом укріплень Новосергіївської фортеці, що міститься в архівних джерелах кінця XVII ст. Також зображення решток укріплень Новосергіївської фортеці разом з окопом, що захищав посад, можна побачити на плані генерального межування Новомосковського повіту першої половини XIX ст. (Рис. 3).

Рештки укріплень Новосергіївської фортеці проіснували на північній околиці с. Вільне до другої половини XX ст. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років, у зв'язку з будівництвом тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму, вали фортеці було зруйновано – розгорнуто, а потім знову нагорнуто бульдозерами [3, с. 9]. При цьому руйнівники зробили невдалу спробу відтворити конфігурацію знищених валів фортеці. Не повністю зруйнованою залишилася лише частина східного бастіону, а також невеликі фрагменти валу та рову біля нього [2, с. 87]. На місці південного бастіону розташовано погреб зроблений з бетонних плит. Територія колишнього посаду фортеці, розташована у південно-західному напрямі від залишок фортеці, зараз зайнята напівзруйнованими господарськими спорудами. Вся інша площа, на котрій колись розташовувався посад, знаходиться під орними полями. Крім того, по північно-західній частині залишків фортеці в напрямі із заходу на північний схід пролягає ґрунтова дорога Вільне – Свєцько-Миколаївка.

У 2005 р. археологічною експедицією Дніпропетровського національного університету під керівництвом професора І. Ф. Ковальової на залишках Новосергіївської фортеці, з метою встановлення стану збереженості культурного шару, було проведено археологічну розвідку методом шурфування території. Згідно звіту про проведені роботи, в процесі розвідки всього було закладено 22 шурфи розмірами 2х2 м кожний. Більшість зроблених шурфів розташовувалися в основному по схилу правого берега р. Самара (Рис. 4) і показали відсутність культурного шару [12, с. 11 – 12]. В чотирьох шурфах, закладених на колишній території самої фортеці, як і у двох шурфах, розташованих на краю орного поля, що

знаходиться у північно-східному напрямі від залишків фортеці, культурного шару, придатного для дослідження, також виявлено не було [12, с. 11]. На більшій частині вказаного поля і на земельних ділянках у північному, північно-західному та південно-західному напрямках від решток фортеці, де згідно з писемними джерелами кінця XVII ст. розташовувався посад, шурфування не проводилося (Рис. 4).

Навесні 2012 р. автором було здійснено візуальний огляд решток Новосергіївської фортеці. Під час огляду на колишній території самої фортеці і її посаду було зібрано підйомний матеріал кінця XVII – XVIII ст. Серед знахідок переважають вироби з кераміки, представлені уламками гончарного посуду (Рис. 5.1 – 8) та пічних кахлів (Рис. 5.9 – 16), а також двома екземплярами так званих «крем'яхів» (Рис. 5.17 – 18) Крім кераміки було піднято два кресальних кременя (Рис. 5.19 – 20) та невеликий за розмірами виготовлений з заліза кований цвях (Рис. 5.21).

Підсумовуючи – вищенаведене, можна стверджувати, що Новосергіївська фортеця, незважаючи на знищення більшої частини її укріплень, є досить неординарною і рідкісною для Південної України пам'яткою часів існування запорозького козацтва, яка потребує захисту і подальшого наукового вивчення. Разом з пошуком нових архівних матеріалів, що виникли впродовж функціонування цієї фортифікаційної споруди, необхідно відновити археологічні розвідки на колишній території фортеці та її посаду.

Література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734 – 1775 рр. – К.: ЗАТ «ВПОЛ», 2008. – Т. 5. – 528 с.
2. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. Краеведческий очерк / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко – Д: Пороги, 2000. – 156 с.
3. Векленко В. О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник: [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 7 – 31.
4. Векленко В. О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я / В. О. Векленко // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 31 – 41.
5. Векленко В. А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: монография / В. А. Векленко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.; вкл. 48 с.
6. Величко С. Літопис / С. Величко // Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
7. Військові компанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.
8. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Арх. – № 864.
9. Журавльов Д. В. Боротьба за Слобідську Україну в 1711 р. в контексті військово-політичних планів Пилипа Орлика та Карла XII / Д. В. Журавльов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Історія». – 2007. – №762. – С. 17 – 28.

10. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
11. Звєгинцов В.В. Русская армия 1700 – 1763 гг. / В. В. Звєгинцов. – Париж, 1967. – Ч. 1. – 220 с.
12. Ковалева И. Ф. Аннотированный отчет к договору № п 678/2005 о произведенных в 2005 году археологических исследованиях / И. Ф. Ковалева. – Днепропетровск, 2005. – Архів Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей. – № 25. – 35 с.
13. Кудakov О. Р. "Ведомости" (1702-1727): становление и жанровые приоритеты газеты. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук:10.01.10 – журналистика. Рукопись / О. Р. Кудakov. – Казань, 2004 – 178 с.
14. Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII столетия / А. В. Макидонов. – Запорожье: Просвіта, 2011. – 336 с.
15. Мильчев В. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року / В. Мильчев // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 462 – 470.
16. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
17. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. IV (с 1700 по 1712 гг.). – СПб., 1830. – 881 с.
18. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII- XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.
19. Санин О. Г. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710 – 1711 гг. / О. Г. Санин // <http://www.warconflict.ru/rus/new/?action=shwprd&id=388>
20. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: Изюмский, Купянский и Старобельский уезды; Купянские и Старобельские округи военного поселения, Отд. 5. – Харьков: Унив. тип., 1858. – 461 с.
21. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1991. – Т. 3. – 560 с.
22. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 1. – 312 с.
23. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. – К. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 492 с.

Любов Шмиголь (Чигирин), молодший науковий співробітник відділу «Музей Б.Хмельницького» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Городові отамани Чигирини 1657 – 1676 років

Після смерті Б.Хмельницького для Української козацької держави розпочався новий етап історії. Його влучно охарактеризували тогочасні польські спостерігачі: «Між козаками задніпрянськими і по цій стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад: зовсім поділилися» [13,169]. Але і в цей непростий час Чигирин залишається столицею держави аж до 1676 р. Козацьку адміністрацію в місті представляв городовий отаман. Дана розвідка з'ясовує повноваження та імена городових отаманів Чигирини за гетьманування Ю.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка.